

УДК 373.013

О. М. Василенко

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

© Василенко О. М., 2015

<https://orcid.org/0000-0003-0165-0497>

Актуалізація проблеми виховання в молодого покоління соціальної відповідальності як здатності особистості самостійно формулювати зобов'язання, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль, пов'язана з тим, що у свідомості й поведінці підростаючого покоління ще не сформувалися й не закріпилися значущі ціннісні орієнтації. Метою статті є аналіз соціально-педагогічних досліджень щодо визначення основних інтенцій поняття „соціальна відповідальність”, визначенні її структури у параметрах соціального виховання. Встановлено, що відповідальність розглядають як інтегративну якість особистості, що визначає поведінку, діяльність людини на основі усвідомлення та прийняття суспільних норм, цінностей і здатності оцінювати наслідки й результати цих дій. Відповідальність концентрує усвідомлений особистістю загальнозначущий соціальний обов'язок та передбачає активність суб'єкта, яка змінюється під зовнішнім впливом і переходить у внутрішню відповідальність. Зміст соціальної відповідальності, як результат соціальності, змінювався відповідно до ускладнення соціальної організації та динаміки соціальних цінностей в різні історичні епохи. Структурними компонентами відповідальності є когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий.

Ключові слова: відповідальність, соціальність, наукові дослідження, показник відповідальність, якість особистості, когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий.

Василенко О. Н. Социальная ответственность в диссертационных исследованиях социально-педагогической направленности.

Актуализация проблемы воспитания у молодого поколения социальной ответственности, как способности личности самостоятельно формулировать обязательства, выполнять их и осуществляют самооценку и самоконтроль, связана с несформированностью в сознании и поведении молодого поколения значимых ценностных ориентаций. Цель статьи – анализ социально-педагогических исследований основных интенций понятия „социальная ответственность”, определение структуры данного понятия в параметрах социального воспитания. Установлено, что ответственность рассматривают как интегративное качество личности, определяющее поведение, деятельность человека на основе осознания и принятия

общественных норм, ценностей и способности оценивать последствия и результаты этих действий. Ответственность концентрирует осознанный личностью общезначимый социальный долг и предполагает активность субъекта, меняется под внешним влиянием и переходит во внутреннюю ответственность. Содержание социальной ответственности, как результат социальности, менялось с усовершенствованием социального общества и динамикой социальных ценностей в разные исторические эпохи. Структурными компонентами ответственности является когнитивный, эмоционально-ценностный, деятельностно-поведенческий.

Ключевые слова: ответственность, социальность, научные исследования, показатель ответственность, качество личности, когнитивный, эмоционально-ценностный, деятельностно-поведенческий.

Vasylenko O. Social responsibility in thesis works of socio-pedagogical orientation

Actualization of the problem of social responsibility education in the younger generation, as the ability of an individual to formulate his own obligations, to fulfill them and implement both the self-esteem and self-control, is due to the fact that in the minds and behavior of the younger generation there have not been formed and consolidated significant value orientations yet. The article aims to analyze the socio-educational research to determine the main intentions of the concept of „social responsibility” and of its structure within the parameters of social education. It was established that the responsibility is viewed as an integrative personal quality that determines the behavior, the human activity on the basis of understanding and acceptance of social norms, values and ability to assess the impact and results of these actions. The responsibility concentrates the universal social responsibility conceived by the personality and involves the activity of the individual, which changes under the external influence and transforms into the internal responsibility. The content of social responsibility, as a result of sociality, varied according to the complexity of social organization and dynamics of social values in the course of different historical periods. The structural components of responsibility are as follows: the emotional and value integrant, the cognitive and action-behavioral aspects.

Key words: responsibility, sociality, responsibility index, personal quality, cognitive, emotional and value, action-behavioral.

Постановка проблеми. Сучасні широкомасштабні світові трансформації в культурі, економіці, політиці, науці призводять до змін пріоритетів в усіх сферах суспільного життя. Це посилює моральну, політичну, громадянську відповідальність за подальшу долю суспільства та людини. За таких обставин актуалізується проблема виховання в молодого покоління соціальної

відповідальності як здатності особистості самостійно формулювати зобов'язання, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль, оскільки у свідомості й поведінці підростаючого покоління ще не сформувалися й не закріпилися значущі ціннісні орієнтації. Готовність особистості нести соціальну відповідальність робить її самодостатньою зі смисловими вимірами життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення проблеми соціальної відповідальності знайшло відображення у працях філософів: С. Анісімової, О. Безрукавої, І. Вітківської, Н. Водницької, А. Гусейнова, А. Єрмоленка, А. Карпова, А. Кравченко, В. Лекторського, Н. Мінкіної, В. Тернопільської, П. Тищенко та інших. Специфіку соціальної відповідальності в політиці вивчали Е. Афонін, О. Валевський, В. Голуб, С. Мусієнко, А. Русанова та інші. Особливості соціальної відповідальності бізнесу досліджувалися в роботах І. Акімової, І. Ворончак, Н. Водницької, Х. Гальчак, С. Мельника, В. Сумцова, В. Ролза та інших. Юридичну та правову відповідальність як відповідальність перед законом і нормами права у структурі соціальної практики вивчали І. Аземша, О. Байдалюк, Н. Берлач, С. Братусь, І. Маяк, М. Слободчиков та інші. Проблеми набуття людьми відповідальності як соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей, у соціології розглядали Л. Буєва, М. Лукашевич, П. Мінкіна, Т. Парсонс, В. Сперанський, Т. Шибутані.

Формування соціальної відповідальності у контексті розвитку освітніх практик вивчали В. Андрущенко, В. Бех, О. Линовицька (соціокультурна відповідальність освіти), Е. Бекірова, А. Кравченко (професійна відповідальність учителя), М. Левківський, С. Мукомел, Н. Стаднік, В. Тернопільська, Т. Фасолько (виховання відповідальності дітей у навчальному і позаурочному процесах та у взаємодії сім'ї та школи).

Міждисциплінарний аналіз показав, що в різних науках накопичено вагомий матеріал, у якому висвітлюються різнопланові аспекти проблеми відповідальності як у суспільстві загалом, так і в освіті зокрема. Однак, слід відзначити, що складність та багатоаспектність феномену відповідальності детермінують необхідність саме соціально-педагогічної рефлексії над ним, яка дозволяє поглибити загальнотеоретичне осмислення даного феномену.

Формулювання мети наукової праці (постановка задачі): аналіз сучасних досліджень у галузі соціальної педагогіки щодо визначення основних інтенцій поняття „соціальна відповідальність”, визначення її структури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відзначимо, що останнім часом у вітчизняних соціально-педагогічних дослідженнях простежується активізація розробки категорії „соціальна відповідальність”. Це зумовлено новою фазою розвитку людства, де провідними компонентами культури, крім матерії та енергії, стали знання, інформація, комунікативні технології, і це об’єктивно, на думку А. Рижанової, розширює можливості та поглиблює відповідальність усіх соціальних суб’єктів [8, с. 323]. У дисертації, присвяченій цілісному дослідженню розвитку соціальної педагогіки в соціокультурному контексті та соціального виховання як її предмета з філогенетичного погляду, А. Рижанова, спираючись на аналіз системи соціального виховання різних культурних епох, розглядає як результат соціальності – соціальну відповідальність, зміст якої змінювався відповідно до ускладнення соціальної організації та динаміки соціальних цінностей у різні історичні епохи [8].

Досліджуючи психолого-педагогічну та соціальну природу відповідальності у неповнолітніх саме через призму їх ставлення до навчання, спілкування, способу життя, скоєння правопорушень, Т. Федорченко розглядає відповідальність як здатність особистості формулювати свої обов’язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку та контроль за ними. Також у роботі зазначено, що центральним утворенням у формуванні відповідальності є моральна духовність особистості (самостійність, ініціативність, готовність відповідати за наслідки своїх дій) [10, с. 166]. Вводячи поняття „відповідальна поведінка”, вона виділяє в її структурі наступні компоненти: когнітивний (знання про соціальні норми та цінності, соціальні уявлення та розуміння соціальної дійсності); емоційно-ціннісний (формування у школярів позитивної спрямованості, засвоєння й осмислення ціннісних орієнтацій); діяльнісно-поведінковий (набуття умінь і навичок відповідальної поведінки та свідоме їх дотримання).

С. Архипова, вивчаючи теоретико-методичні основи освіти соціально незахищених категорій дорослих, підкреслює, що почуття соціальної відповідальності, як якість, що характеризує громадську зрілість індивіда, є ознакою розвитку дорослої людини в таких аспектах: якщо людина бере на себе

відповідальність за те, що відбувається, слід говорити про внутрішній локус контролю, якщо ні – про зовнішній; активна життєва позиція дорослої людини, на думку автора, співвідноситься з внутрішнім локусом контролю [2, с. 82]. Автор серед соціальних характеристик дорослих виділяє соціальну, правову та моральну відповідальність. З цих позицій С.Архипова розкриває зміст відповідальності за свою діяльність і її результати (прогностичні здібності) як здатність передбачати результати своєї діяльності й коригувати її; уміння налагоджувати зворотній зв'язок; уміння розробляти довго- і короткотривалі інформаційно-освітні програми [2].

О. Рассказова, розглядаючи соціальність особистості, розкриває відповідальність як соціальну якість, яка ґрунтується на відносинах відповідальної залежності, що характеризується її виявленням дітьми з особливими освітніми потребами та вчителями в умовах інклюзивного навчання. Окрім того, О. Рассказова, розкриваючи внутрішні ознаки розвитку соціальності в дітей старшого шкільного віку, доводить, що соціальна відповідальність є однією із стрижневих якостей особистості, яка виявляється в усвідомленому ставленні до своїх обов'язків, вимог та проявляється в прийнятті відповідальних рішень, осмисленні понять „громадянська відповідальність” та „правова самосвідомість”, а також формується як соціальна позиція відповідального суб'єкта. Автором виділено особистісний компонент професійної культури соціального педагога інклюзивної школи, який включає особисту відповідальність: толерантність, готовність зрозуміти інших і прийти їм на допомогу, емоційну стійкість та інші якості фахівця, актуальні у його роботі з розвитку соціальності учнів в інклюзивному освітньому середовищі.

Аналіз авторефератів, захищених останнього часу кандидатських дисертацій із соціальної педагогіки, довів, що соціальна відповідальність як інтегрований результат соціального виховання почала одержувати практичне вивчення в якості критеріїв експериментальних досліджень (А. Аніщенко, Т. Гніда, Ю. Клочан, Н. Максимовська, С. Мукомел, О. Хендрик, Т. Швець). Так, А. Аніщенко при визначенні ефективності соціалізації старшокласників у територіальній громаді у якості критеріїв обирає динаміку сформованості соціальних якостей учнів: соціальна активність, толерантність, соціальна відповідальність. Показниками останньої є контроль над своєю поведінкою, виконання прийнятих норм та правил, усвідомлення обов'язку, готовність

відповідати за свої вчинки, що забезпечують здатність старшокласників ефективно соціалізуватись у територіальній громаді [1]. Дослідниця С. Мукомел, розглядаючи духовні цінності як вершинні досягнення людства, що являють собою ідеали, що спрямовують на досягнення цілі, для формування особистості, які в повсякденному житті трансформуються в ціннісні орієнтації, що упорядковують поведінку особистості, обґрунтувала шляхи формування духовних цінностей старшокласників у соціально-виховному середовищі [7]. Для виявлення динаміки духовних цінностей на основі урахування базових потреб у спілкуванні, творчості, самовираженні, авторка визначає одним із критеріїв усвідомлення старшокласниками своєї свободи в суспільній реалізації та відповідальності перед собою за її особливості. Рівень відповідальності визначається ступенем усвідомленої свободи та соціальну відповідальність студентів педагогічного коледжу як інтегративну якість особистості, що визначає поведінку, діяльність людини на основі усвідомлення та прийняття суспільних норм, цінностей та здатності оцінювати наслідки й результати цих дій [7]. Ю. Клочан досліджує соціальну адаптацію учнів професійно-технічних навчальних закладів та виокремлює критерій якостей особистості, одним із показником якого є соціальна відповідальність, що передбачає активність суб'єкта, незалежно від того, нав'язана йому відповідальність ззовні чи взята на себе добровільно [5]. Також Н. Максимовська визначає критерій якості особистості, до якого входить і соціальна відповідальність для виявлення рівня сформованості культури материнства з метою дослідження суті материнства в соціально-педагогічному середовищі вищого навчального закладу [6]. Отже, незалежно від проблеми в цих дослідженнях соціальна відповідальність розкривається як якість, що концентрує усвідомлений особистістю загальнозначущий соціальний обов'язок та передбачає активність суб'єкта, яка змінюється під зовнішнім впливом і переходить у внутрішню відповідальність.

Більш системно і обґрунтовано до використання дефініції „відповідальність” підходить О. Хендрік. Вона, вивчаючи розвиток соціальності студентів-хореографів у соціально-виховному середовищі ВНЗ, обґрунтовує соціальні цінності (професійні, громадянські), соціальні якості (консолідованість, толерантність, відповідальність) та відповідну просоціальну поведінку студентів-хореографів. Дослідниця характеризує змістовні

компоненти оцінки рівня соціальності студентів-хореографів (соціально-професійний і соціально-громадянський), критерії, що розкривають зміст соціальності (ціннісний, емоційно-чуттєвий, творчо-діяльний). Показник „відповідальність”, на відміну від інших досліджень, разом із показниками консолідованість і толерантність розкриваються у кожному критерії. У роботі показник „відповідальність” відтворює специфіку взаємозв'язку особистості з суспільством як якість особистості, здатної до діяльної любові до людей, соціуму, переконаної, що хореографія впливає на розвиток суспільства та людини, яка проявляється через здатність передбачувати наслідки навчально-професійної та громадянської діяльності. Слід зазначити, що зміст показника „відповідальність” для кожного змістовного компонента різний і відображає, наприклад, на високому рівні такі критерії: ціннісний (для соціально-професійного компонента – переконання, що хореографія має соціальну цінність, оскільки впливає на гармонізацію розвитку суспільства і людини; для соціально-громадянського – ретельність у виконанні своїх професійних обов'язків, допомога іншим студентам у цьому); емоційно-чуттєвий (для соціально-професійного компонента – пунктуальність, здатність радіти професійним перемогам інших, співпереживання їм; для соціально-громадянського – небайдужість до подій у суспільстві та реакція на них через хореографічну творчість, ініціативність у вирішенні проблем, зокрема засобами хореографії); творчо-діяльний (для соціально-професійного компонента – ретельність у виконанні своїх професійних обов'язків, допомога іншим студентам у цьому; для соціально-громадянського – соціальна активність у вирішенні проблем громади, суспільства через професійну діяльність). Як бачимо, відповідальність розкривається як суттєва якість особистості, що має соціальне значення, спрямована на позитивну дію на благо себе, людей, суспільства та забезпечує соціально-виховний аспект творчості студентів-хореографів і в професійній, і в громадянській діяльності.

Проблема професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи із сім'єю вирішується в дисертаційній праці О. Луганцевої. У дослідженні визначено обсяг професійних якостей, які проявляються безпосередньо під час здійснення професійної діяльності й виражають ставлення фахівця до неї (діяльнісний аспект), серед яких відповідальність як здатність урахувати й позитивні, і негативні наслідки дій, що застосовуються

щодо сім'ї, готовність відповідати за результати своєї діяльності перед сім'єю, керівництвом, суспільством, державою та власною совістю. Відповідно до цієї групи якостей виділено такі показники особистісного критерію підготовки майбутніх соціальних педагогів до професійної діяльності в межах допомоги сім'ї: професійна відповідальність, прояв ініціативи та відповідальності за професійні дії, формування суб'єктності, відповідального стилю взаємодії. У процесі формувального експерименту водночас з основними видами навчальних занять значну увагу приділено діловим іграм, психолого-педагогічним тренінгам. Автором розроблено тренінг формування особистого досвіду виконання професійних дій: відпрацювання в режимі реального часу („тут і зараз”) виконання професійних дій кожним учасником тренінгу в якості суб'єкта соціально-педагогічної діяльності в напрямку роботи із сім'єю із забезпеченням переходу до дієздатного (активного) стану, до самостійності, до прояву ініціативи та відповідальності за професійні дії.

У соціальному контексті К. Віцкуєва відповідальність розглядає як зобов'язання особистості (зовнішні та внутрішні) виконати справу до конкретного необхідного строку [3, с. 19]. Аналіз типів життєвої позиції дає можливість суб'єктність охарактеризувати через такі якості, як ініціативність, творчість і відповідальність, останнє включає дієву позицію, в якій життєва активність поєднується з високим рівнем розвитку рефлексії. У виявленні рівня підготовки майбутнього соціального педагога як суб'єкта професійної діяльності дослідниця виділяє креативно-діяльнісний критерій (система вмінь, навичок і якостей, різних способів творчості у виконанні професійної діяльності як суб'єкта та наявність необхідних для неї якостей особистості). Одним із показником якого є наявність відповідальності за прийняття рішення та результати своєї праці. Діагностування показника підготовленості „наявність відповідальності за прийняття рішень та результати своєї праці” відбувалося за допомогою методики діагностики суб'єктивного контролю (тест Є. Бажина, Є. Голінкиної, А. Еткінда), що вимірює відповідальність і регуляторну активність, базові настанови особистості приписувати причини своїх успіхів або невдач собі чи зовнішнім обставинам, що викликають почуття відповідальності, готовність до активності й переживання „Я”. Рівень суб'єктивного контролю пов'язаний із відчуттям людиною відповідальності за те, що відбувається „тут і зараз”, а також за віддалені наслідки, тобто із

соціальною зрілістю й самостійністю особистості [3, с. 193].

Отже, відповідальність дозволяє гармонізувати як загальні, так і професійні якості майбутніх соціальних педагогів у системну цілісність, що, у свою чергу, затверджує їхню здатність нести обов'язок перед собою, іншими людьми, соціумом в цілому.

У дослідженні соціально-педагогічної корекції особистісних вад важковиховуваних учнів Т.Гніда виділяє більш 10 основних особистісних вад, що характеризують поведінку учнів молодшого шкільного віку як безвідповідальну. До таких особистісних вад віднесено тривожність (збудливість; невпевненість у собі, занижена самооцінка; очікування неприємностей; розвинуте почуття відповідальності; безініціативність, пасивність; схильність пам'ятати більше погане); імпульсивність (невміння чекати, здатність легко ображатися, емоційна нестриманість; втрати уваги); екстернальність (виражена схильність приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам: навколишньому середовищу, долі або випадку). Для діагностики рівня розподілу важковиховуваних учнів за виваженістю особистісних вад було розроблено особистісний критерій, представлений показниками вищезазначених вад, та критерій соціальна активність, показником якої було смислове твердження „необхідно”, „зобов'язаний, „буду” (мотив відповідальності) [4].

Соціально-правова відповідальність дітей-сиріт знайшла своє відображення в дослідженні І. Сизоненко. Авторка пропонує на основі визначення структури правової соціалізації особистості її компоненти: ціннісно-правовий (визначає усвідомлене та ціннісне ставлення до правових норм, обов'язків), гносеологічно-правовий (передбачає набуття знань щодо правових відносин у суспільстві, формування знань про права, обов'язки та норми відповідальності), процесуально-соціалізувальний (розкриває ступінь регуляції поведінки особистості з позиції правових норм, правову активність, виконання обов'язків) [9, с. 8]. У цьому зв'язку вона визначає соціально-педагогічне поле правової соціалізації дітей-сиріт підліткового віку в школі-інтернаті, яке сприяє формуванню соціально-правової відповідальності суб'єктів на рівні індивіда, групи, соціуму та містить такі підструктури: правова особистість дитини-сироти як суб'єкт педагогічної взаємодії; соціально-виховне середовище школи-інтернату; правові документи, що забезпечують законодавчу основу

правової соціалізації підлітків; соціальні інститути правової соціалізації дітей-сиріт; морально-правові вимоги суспільства та характер соціально-правових відносин у суспільстві; професійна діяльність соціального педагога в школі-інтернаті з правової соціалізації.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави для твердження про активне застосування соціально-педагогічного підходу до розуміння соціальної відповідальності. Згаданий підхід полягає у тому, що, з погляду соціальної педагогіки, соціальна відповідальність невід'ємно пов'язана з соціальністю особистості, оскільки перша утверджується як інтегральне новоутворення онтогенетичного розвитку індивіда та змінюється відповідно до ускладнення соціальної організації та динаміки соціальних цінностей в різні історичні епохи. Відповідальність репрезентує об'єктивно необхідні взаємовідносини між особистістю, колективом, суспільством та концентрує усвідомлений особистістю загальнозначущий соціальний обов'язок, що передбачає активність суб'єкта, яка змінюється під зовнішнім впливом і переходить у внутрішню відповідальність. У цілому ж, аналіз тематики та змісту дисертаційних досліджень соціально-педагогічного характеру останніх років дозволяє зазначити, що простежується виразна тенденція щодо актуалізації категорії соціальна відповідальність як однієї з провідних соціальних якостей, як соціально зумовленої поведінки індивіда, її зв'язок зі свободою й необхідністю як передумови реалізації особистістю функцій суб'єкта оновлення світу. Нині необхідним є визначення специфіки розвитку соціальної відповідальності учнів різного віку в соціально-виховному середовищі загальноосвітнього навчального закладу з позицій соціальної педагогіки.

Література

1. Аніщенко А. Педагогічні умови соціалізації старшокласників у територіальній громаді : монографія / А. Аніщенко. – Луганськ : Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. – 300 с.

2. Архипова С. П. Теоретико-методичні основи освіти соціально незахищених категорій дорослих : дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти, 13.00.05 – соціальна педагогіка / С. П. Архипова ; Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2012. – 487 с.

3. Віцукаєва К. М. Підготовка майбутнього соціального педагога як суб'єкта професійної діяльності : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка / К. М. Віцукаєва ; Державний заклад «Нівденноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». – Одеса, 2012. – 269 с.

4. Гніда Т. Б. Соціально-педагогічна корекція особистісних вад важковиховуваних учнів молодшого шкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка ; Держ. вищий навч. заклад „Донбаський держ. пед. ун-т” / Тетяна Борисівна Гніда. – Слов'янськ, 2014. – 23 с.

5. Клочан Ю. В. Педагогічні умови соціальної адаптації учнів професійно-технічних навчальних закладів : автор. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Ю. В. Клочан ; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. — Луганськ, 2009. — 22 с.

6. Максимовська Н. О. Формування культури материнства жіночої молоді у соціально-педагогічному середовищі вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Н. О. Максимовська ; Держ. заклад „Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка”. – Луганськ, 2008. – 225 с.

7. Мукомел С. А. Формування духовних цінностей старшокласників в умовах соціально-виховуючого середовища : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка / Світлана Анатоліївна Мукомел ; Держ. заклад „Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка”. – Луганськ, 2005. – 21 с.

8. Рижанова А.О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті: дис... докт пед. наук: спец. 13.00.05 / А.О.Рижанова ; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. — Луганськ, 2005. – 456с.

9. Сизоненко І. Г. Правова соціалізація дітей-сиріт підліткового віку в загальноосвітній школі : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05; Держ. вищий навч. заклад «Донбаський держ. пед. ун-т». – Слов'янськ, 2013. – 23 с.

10. Федорченко Т. Є. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища : дис... докт пед. наук : спец. 13.00.05; Держ. заклад „Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка” / Тетяна Євгенівна Федорченко. – Луганськ, 2013. – 561 с.